
Розділ I

ЛІНГВІСТИЧНІ ПАРАМЕТРИ

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ

О. І. Бондар

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
(Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова)

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКИ

Людство закономірно пройшло дві епохи: епоху науково-технічної революції зі стрибкоподібним техногенним тиском на довкілля, епоху інформаційної революції з лавиноподібним інформаційним тиском на саму людину (остання епоха ще триває). Настав час для третьої, “зеленої” революції з екологічним підходом до стосунків людина — довкілля. Саме цією проблемою і займається нова наука — *екологія*.

Традиційне розуміння екології як взаємовідносин людини з довкіллям лише в біологічному аспекті поступилося на разі розширеному розумінню екології. Стало очевидно, що екологічна криза, викликана неконтрольованою експлуатацією природних ресурсів, різким зростанням побічних продуктів перетворюючої діяльності людини — забруднення повітря, вод і ґрунтів, зумовлена глибинною причиною — кризою людського духу: занепадом духовності, загальним спадом морального рівня, корупцією, надзвичайно низьким рівнем екологічної культури.

Сучасна екологія — це міждисциплінарна галузь, що розвивається на межі біології, географії, фізики та суспільних наук. Це наука про узгодження Стратегії Природи та Стратегії Людства, що має ґрунтуватися на ідеї самообмеження, розумної коеволюції Техносфери та Біосфери.

До найбільш загальної галузі належить екологічна філософія, що є свого роду методологією сучасної науки про довкілля. До засадничих її складників належать теоретична екологія та прикладна екологія. Теоретична екологія — найрозвиненіший, “найстаріший за віком” розділ, материнський субстрат екологічної науки, що ґрунтується на біоекологічних спрямуваннях.

Прикладна екологія включає в себе чотири основні розділи: гео-екологічний, техноекологічний, інформаційно-екологічний та соціоекологічний.

Найбільшу кількість екологічних спрямувань досліджень має на разі розділ науки про техногенні чинники забруднення довкілля (техноекологія): військова діяльність і екологія, енергетика і екологія, промисловість і екологія, транспорт і екологія, сільське господарство і екологія, космічна діяльність і екологія, наукова діяльність і екологія.

Нещодавно на стикові інформатики, лінгвістики, медицини, соціології та ін. започатковано новий розділ прикладної екології — інформаційна екологія, що дбає про ефективність обміну інформацією і про здоров'я людини в цьому процесі у сучасному світі.

Дуже важливі й надзвичайно складні проблеми вивчають наукові галузі третього розділу прикладної екології — соціоекологічні науки. Провідні спрямування цього розділу мають розв'язувати проблеми перебудови людської моралі й свідомості, конверсії філософії життя, переоцінювання критеріїв буття. До найвідоміших галузей соціоекологічного розділу належать: екологічна освіта, екологічне право, екологічна етика, екологічний менеджмент і маркетинг, екологія і демографія, національна екополітика, урбоекологія, етноекологія. Сюди ж належить і лінгвістична екологія, яку стали виділяти зовсім недавно. Причини виникнення екології взагалі зумовлені антропоцентричністю мислення людини, що призвело до зарозумілого, споживацького ставлення людини до природи, яке вже перейшло критичну межу і наслідком якого є виснаження природних ресурсів, активне зростання забруднення повітря, вод, ґрунтів, що, як бумерангом, боляче б'є по самій же людині.

Поява соціологічного, в тому числі й лінгвістичного, спрямування в екології викликане кризою міжіндивідної взаємодії, соціального світу людей, який, на відміну від космічного, природного, біо-

тичного світу, до яких належить людина і стосовно яких вона виступає їх продуктом, створений самою людиною.

Якщо у суспільстві виникають екологічні проблеми, то причину треба шукати в людині, у взаємозв'язку між індивідуальностями в широкому розумінні, що забезпечується як предметно-матеріальними відношеннями між ними, так і суто інформаційними. Ще у філософській спадщині К. Маркса однією з провідних тез його розмірковувань була думка про те, що "обмежене відношення людей до природи зумовлює їх обмежене відношення один до одного, а їх обмежене відношення один до одного — їх обмежене відношення до природи" [3: 28]. У зв'язку з цим актуальним стає питання про місце в предметному змісті практики і, далі, в людському співвідношенні такого чинника, як *комунікативність*.

Спотворені форми комунікації не спроможні забезпечити справжню раціональність людської практики, яка полягає, на думку українського філософа В. Г. Табачковського, у взаємоузгодженні способу людського буття зі способами самоздійснення інших виявів буття [4: 399].

Кожна людина як суб'єкт діяльності укорінена, насамперед у мовну традицію. Ця традиція є і найпершим предметом розуміння, й підґрунтям такого розуміння.

Отже, мовна практика посідає чільне місце в предметному місці практики взагалі та в людському світосприйманні. Особливість мовленнєвої діяльності ще й у тому, що вона не розмежовує, не протиставляє, а навпаки, поєднує предметно-матеріальну та духовну діяльність, поєднує практику та духовний світ людської особистості. Адже немає нічого страшнішого від бездуховної практики, позбавленої культурних вимірів. Така практика здатна плодити тільки Чорнобилі.

А хіба антигуманний експеримент із побудовою комунізму чи планова русифікація на державному рівні в колишньому СРСР не були такою практикою? Звідси в корені хибна і неспроможна іронія тих, хто твердить, що від розвитку культури, духовності не залежить зростання матеріальних благ. Звучали ледве не офіційно просторікування, що від переходу на українську мову ковбаси не збільшиться (ось воно, ключове слово для охлосу — "ковбаса").

Лінгвоцид, що був розв'язаний ще у царській Росії і продовже-

ний в СРСР, особливо у роки правління Л. Брежнєва, — це не щось інше, як спотворені форми комунікації, згадувані вище, які призводять до занепаду духовності, моралі, культури, що зумовлює, врешті, не тільки нестачу матеріальних благ, а й екологічні катастрофи.

Екологія — це наука, яка досліджує закономірності життєдіяльності організмів (у будь-яких проявах, на всіх рівнях інтеграції) у їх природному середовищі існування з урахуванням змін, які вносяться у середовище діяльністю людини. Основним змістом сучасної екології стає дослідження взаємостосунків організмів з середовищем, особливо взаємостосунків людей, їх діяльності та довкілля. Метою екологічних досліджень є виявлення шкідливого впливу людини на довкілля, передбачення цього, а також шляхи усунення цього. Інакше кажучи, йдеться про охорону природи, довкілля.

Лінгвістична екологія ставить за мету дослідження взаємодії людини, людського суспільства та мови. Як відомо, мова — це не просто текст, сукупність звуків чи літер. Мовна дійсність — це складний об'єкт, що, насамперед складається з мови як системи і мовлення як процесу реалізації цієї системи. Мовна дійсність має біологічний, психічний, соціальний і космічний характер. Біологічні підвалини мови полягають на тому, що хоч мова і не вроджена даність, однак вродженою даністю є мовна здатність. Психічні засади мовної діяльності полягають у забезпеченні функціонування мови діяльністю мозку, вищої нервової системи. Соціальний характер мови зумовлений тим, що мова з'являється і може функціонувати лише в суспільстві. Космічний характер мови зумовлений тим, що мова будується на лінійній осі реального часу, а не на просторових координатах.

Лінгвоекотологію найбільше цікавить третій аспект — соціальний характер мови, бо саме суспільна діяльність людини найбільше здатна впливати на мову.

Лінгвоекотологія — це прикладна галузь на межі лінгвістики та екології, що виконує важливу роль, розв'язує важливі завдання: 1) вона встановлює чинники, що негативно впливають на розвиток мови та її мовленнєву реалізацію; 2) вона опрацьовує шляхи і способи усунення негативного впливу, збагачення мови і вдосконалення суспільно-мовленнєвої практики, тобто спілкування, комунікативності, про важливість неспотвореності якої вже йшлося. Тому

можна дати таке стисле визначення цієї галузі лінгвістики: *лінгвоекотологія* — це прикладна галузь лінгвістики на межі з екологією, що досліджує проблематику мовного і мовленнєвого середовища в його динаміці, насамперед проблематику мовної та мовленнєвої деградації і проблематику мовної та мовленнєвої реабілітації.

Лінгвоекотологія, як галузь лінгвістики, що формується на межі з цілим рядом інших наук та галузей, безумовно, пов'язана з ними, тому має зв'язки з чималою кількістю наук та інших галузей лінгвістики. Безумовно, вона пов'язана, насамперед, з загальною екологією, оскільки, про що вже йшлося, її можна також розглядати як частину загальної екології, яка є для лінгвоекотології своєрідним методологічним підґрунтям.

Лінгвоекотологія має також зв'язки з соціальною психологією, географією, геополітикою, історією конкретного народу, матеріальної культури, економікою та статистикою, культурологією, інформатикою і т. ін. Вельми тісні зв'язки лінгвоекотології з соціологією, державознавством, націологією, етнологією, правознавством. Найтісніше ж, звичайно, лінгвоекотологія пов'язана з лінгвістичними дисциплінами, насамперед, такими, як соціолінгвістика, етнолінгвістика, соціопсихолінгвістика, прагмалінгвістика, риторика, психолінгвістика, нейролінгвістика, прикладна лінгвістика, структурна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, теорія культури мовлення, історія мови, лексикографія тощо.

Лінгвоекотологія — вельми молода галузь лінгвістики, настільки молода, що навіть ще не може йтися про те, що вона склалася як наука. Перебіг її становлення ще триває. Тільки розпочинає складатися терміносистема лінгвоекотології, ще надто мало власне лінгвоекотологічних досліджень.

Ядерним для лінгвоекотології є поняття *лінгвосоціуму*. Цей термін передбачає розгляд конкретної мови і суспільства як єдиного цілого, це відносно цілісна суспільна система, утворена мовцями не тільки як особами, здатними говорити, а в ширшому розумінні, як продуктами індивідної взаємодії у процесі їх спільної практичної та духовної діяльності. Тому складовими ознаками лінгвосоціуму є: 1) мовна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності своєї мови, мовний патріотизм; 2) національна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності, самоцінності нації; 3) мен-

талітет — особливий спосіб мислення, світобачення, властивий даній нації, як своєрідний вияв національної психології; 4) національна гідність — власне патріотизм, шанування своєї нації, гордість за неї; 5) духовність — національні ідеї, цілі, ідеали, моральні цінності, віра, найвищим вираженням яких є Істина, Добро, Краса. Якщо вда-тися до певного редукціонізму і сказати стисло, — це суспільство, яке розмовляє однією мовою, причому це може бути і національна мова, і мова народності, і літературно-писемна, і безписемна; поняття лінгвосоціуму включає в себе всі форми існування мови. І, звісно, йдеться не про суспільство монолінгвів, що утворюють єдину державу, не суспільний компонент превалює у понятті лінгвосоціуму, і не суспільство об'єднує монолінгвів, а навпаки, лінгвосоціум — результат об'єднавчої здатності мови. Тому, наприклад, в одній державі існує завжди одне суспільство, але можуть існувати кілька лінгвосоціумів. За прикладами далеко ходити не потрібно: в Україні, де вже, власне, практично завершується формування єдиного громадянського суспільства, існують два лінгвосоціуми — український і російський. Лінгвосоціумом може бути не кожна сукупність, а лише стабільна сукупність мовців з регулярною індивідуальною взаємодією, з розподілом соціальних функцій і т. ін. Коректним висловленням лінгвоеколога буде висловлення не про вплив однієї мови на іншу, а про вплив одного лінгвосоціуму на інший.

Поруч із центральним поняттям *лінгвосоціум* важливим є поняття *деградація лінгвосоціуму*. Для екології взагалі і для лінгвоекології зокрема, поняття деградації є одним із засадничих, позаяк мета екології — забезпечити гармонійну взаємодію живої і неживої Природи, узгодити Стратегію Природи зі Стратегією Людства [1: 42-43], для чого треба виявити елементи деградації глобальної системи і вдаватися до заходів їх реабілітації. І коли елементи деградації доквілля як біологічної системи виражені, так би мовити, експліцитно, тобто у явному вигляді, то елементи деградації соціо-, лінгвосоціосистем часто неочевидні. Ті самі явища, фрагменти соціальної дійсності нерідко трактують по-різному залежно від методологічної позиції, від політичних поглядів, від моральних якостей і т. д. авторів.

Однією з найважливіших, хоч і недиференційних ознак деградації є зміна, в нашому трактуванні це зміна системи. Оскільки

система — це сукупність елементів, то зміна будь-якого елемента системи зумовлює зміну всієї системи. У найзагальнішому поданні зміна є рухом і обов'язково передбачає часову координату як конститутивну ознаку. Деградаційна зміна не є еволюційною, бо не може бути кваліфікована ні як прогрес, ні як регрес. Деградація системи доконечне пов'язана з її виродженням, руйнуванням, бо за деградаційної зміни будь-якого елемента системи деградує і вся система.

Наступна ознака деградації — ознака зворотності зміни. Жодна деградаційна зміна не є еволюційною: і прогрес, і регрес — незворотні процеси, тоді як деградацію системи можна зупинити, а якщо системі властивий параметр авторегенеративності чи, принаймні, зовнішньої регенеративності, то можна відновити і її попередній статускво (процес реабілітації). І, нарешті, прогресивні і регресивні тенденції розвитку є, насамперед, реалізацією внутрішніх закономірностей, потенцій системи, тоді як деградація обов'язково передбачає зовнішній вплив, вплив іншої системи на дану [Див. детальніше 2].

Об'єкт, що позначається поняттям *лінгвосоціум* становить собою по суті двоєдину систему з суспільним осердям, складниками якого є національна свідомість, менталітет (особливий спосіб мислення, світобачення), властивий даній нації, національна гідність, мовна самосвідомість і духовний потенціал та з лінгвістичним осердям, що ним є власне мовна система. Суспільна та лінгвістична підсистеми лінгвосоціуму являють собою не механічне сполучення, а певним чином взаємозумовлені частини одного цілого: лінгвістична система є домінятною у визначенні якісного характеру суспільної підсистеми, суспільна підсистема, своєю чергою, визначає функціонування лінгвістичної підсистеми. Крім того, обидві підсистеми мають спільний субстрат, на якому реалізуються соціальні і мовні відношення як системотвірне відношення. Таким спільним субстратом, безперечно, є люди, яким притаманні властивості, ідеї, наведені вище.

Таким чином, ми розуміємо деградацію, насамперед, як зміну елемента системи, яка веде до погіршення параметрів усієї системи. Отже, має йтися про деградаційні зміни національної самосвідомості, менталітету, національної гідності, мовної самосвідомості і духовного потенціалу. Аналізуючи елементи лінгвосоціуму, ми виходимо на конкретні симптоматичні ознаки, що вказують на наявність деградаційних процесів.

Стосовно лінгвістичної підсистеми лінгвосоціуму, то деградовані елементи тут слід відшукувати, орієнтуючись на стандарт мовної системи. Кожна мовна система має свою внутрішню логіку побудови, свої закономірності, так що кожен її складник органічно зумовлений, впливає з існування інших складників і взаємопов'язаний з ними. Внутрішній розвиток мови спричинює гармонійну зміну системи, тобто взаємозумовленість її елементів залишається. За зовнішнього впливу, яким завжди супроводжується деградаційна зміна, стандарт мовної системи деформується, руйнується гармонія взаємозв'язку її елементів, стандарт замінюється спочатку субстандартом, тобто системою з наявністю певної кількості деградованих елементів. Якщо ж кількість таких елементів досягає певної порогової величини, втрачаючи свої специфічні риси, особливості, якісні, притаманні лише їй властивості, система перетворюється на вироджену.

Такі деградовані елементи мовної системи шляхом порівняння її зі стандартом можна відшукати на всіх її рівнях, але насамперед, на лексичному, як найпроникнішому для зовнішнього впливу. Мова, крім своєї соціальної спрямованості, є одним із аспектів загальної культури. Мовне відтворення культури охоплює явища різного типу. А оскільки культура тримається на засадах унікальності, самобутності, творчого самовираження, то нівелювання цієї самобутності, втрата унікальності навіть на рівні окремих елементів системи обов'язково слід трактувати як деградацію цих елементів.

На підставі розгляду системи (у даному випадку лінгвосоціуму) та виявлення деградаційних ознак можна провести заходи щодо реабілітації деградованих елементів і стабілізації системи в цілому.

Таким чином, формування лінгвістичної екології покликане сьогоденними потребами самого людського суспільства і, безумовно, пов'язане з проблемами загальної екології.

Література:

1. Білявський Г. О., Фурдуй Р. С. Основи екологічних знань. — К.: Либідь, 1997.
2. Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи // Записки з загальної лінгвістики: Зб. наук. праць. — Одеса: Астропринт, 2001. — Вип. 3. — С. 10-15.
3. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3.
4. Табачковський В. Г. Життєтворчість людського буття і колізії практики // Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994.